

Wstęp

Niniejszy tom tematyczny czasopisma „Porta Aurea” poświęcony jest (w większości) mieszkańcom gdańskim jako zleceniodawcom sztuki oraz pośrednikom w transferze wiedzy i kultury. W centrum jego zainteresowania stoi wiek XVI, okres do tej pory często niedoceniany w gdańskiej historiografii (sztuki) i traktowany jedynie jako „wstęp” do Złotego Wieku XVII. Taka perspektywa przypomina wcześniejsze wyobrażenia o sztuce i kulturze Niderlandów¹. Mam tu na myśli „mit Złotego XVII Wieku Niderlandów”, który w badaniach i w powszechnej świadomości przyćmił zarówno wiek poprzedni, jak i następny. Ten wpływowy i narodotwórczy mit został jednak w ostatnim czasie poddany pod dyskusję, czego skutkiem było także znaczne przewartościowanie epoki poprzedniej².

Analogia ta skłania do zakwestionowania nieszczególnie dobrej opinii o XVI wieku w historii Gdańska. Nawet jeśli stulecie to naznaczone było konfliktami społecznymi i międzywyznaniowymi, a także sporami z polskimi władcami o autonomię Gdańska³, był to jednocześnie wiek, w którym położono fundamenty pod rozkwit gospodarczy i kulturalny następnej epoki oraz w którym tamtejsze mieszczaństwo wyraźnie manifestowało swoje światowe obycie i wysokie aspiracje kulturalne. System szkolnictwa w mieście został wówczas zreformowany przez radę miejską i w 1558 roku powstało Gimnazjum Akademickie. Różnorodność systemu szkolnego zapewniały szkoły prywatne, klasztorne i parafialne, a stypendia miejskie umożliwiały gdańskiej młodzieży studia za granicą⁴. Na konsekwencje tej polityki nie trzeba było długo czekać – łacińskie epicedia mieszczańskich epitafiów fundowanych w gdańskich kościołach parafialnych w XVI wieku świadczą o aktywnej recepcji kultury humanistycznej, a forma tych pomników dowodzi znajomości aktualnych trendów artystycznych⁵. Była to przecież epoka, w której przedstawiciele gdańskiego kupiectwa zamawiali swoje portrety u gwiazd ówczesnego malarstwa, jak zrobił to Georg Gisze u Hansa Holbeina w Londynie⁶. Gdańscy patrycjusze podejmowali wówczas dalekie podróże oraz zlecali ich szczegółowe i artystyczne udokumentowanie,

¹ Gisbert Rutten, *The Golden Age Myth* [w:] *idem, Language Planning as Nation Building: Ideology, Policy and Implementation in the Netherlands, 1750–1850*, Amsterdam–Philadelphia 2019, s. 75–102.

² Np. *Dutch Golden Age(s): The Shaping of a Cultural Community* („Gouden Eeuw: New Perspectives on Dutch Seventeenth-Century Art”, vol. 1), ed. Jan Blanc, Turnhout 2021.

³ Maria Bogucka, *Przemiany społeczne i walki społeczno-polityczne w XV i XVI w.* [w:] *Historia Gdańska*, t. 2: 1454–1655, red. Edmund Cieślak, Gdańsk 1982, s. 246–247.

⁴ Lech Mokrzecki, *Nauka i oświata w życiu gdańskich mieszczan* [w:] *Mieszczaństwo gdańskie*, red. Stanisław Salmonowicz, Gdańsk 1997, s. 261–270.

⁵ Katarzyna Cieślak, *Tod und Gedenken: Danziger Epitaphien vom 15. bis zum 20. Jahrhundert*, Lüneburg 1998.

⁶ Katrin Petter-Wahnschaffe, *Hans Holbein und der Stalhof in London*, Berlin–München 2010, s. 29–48.

Wstęp jak to uczynił Bartłomiej Schachman w swoim albumie stu akwareli przedstawiających stroje i obyczaje imperium osmańskiego w 1590 roku⁷. Czy rzeczywiście to stulecie można więc określić jedynie jako przedświt epoki rozkwitu?

Pytanie to stało się inspiracją zarówno dla projektu badawczego *GeldKunstNetz*. *Księgi rachunkowe szczecińsko-gdańskiej rodziny kupców i bankierów Loitz jako źródło do historii gospodarki i kultury Europy Północnej i Środkowowschodniej*, jak i dla podsumowującej go konferencji (*Pieniądze i sztuka. Gdańskie mieszczaństwo XVI wieku jako pośrednicy w transferze wiedzy i kultury*), której referaty opublikowane są w niniejszym tomie.

Celem projektu *GeldKunstNetz*⁸, realizowanego w latach 2017–2019 w Instytucie Historii Sztuki Uniwersytetu Ludwiga Maximiliana w Monachium we współpracy z Instytutem Historii PAN w Gdańsku, była edycja online ksiąg rachunkowych (1566–1584) szczecińsko-gdańskiej firmy handlowo-bankowej rodziny Loitzów. Te znajdujące się w Archiwum Państwowym w Gdańsku archiwalia poddano ocenie pod kątem ich wartości jako źródła dotyczącego historii gospodarczej i kulturowej Gdańska oraz regionu południowego Bałtyku⁹. Analiza tych źródeł wydobyla na światło dzienne rozległe i zróżnicowane sieci kontaktów wpływowej kupieckiej rodziny bankierskiej oraz jej pionierską rolę we wprowadzaniu innowacyjnych metod księgowości (w tym weksli). Dała ona również wgląd w kulturę materialną i strategie reprezentacyjne szesnastowiecznego bałtyckiego wyższego mieszczaństwa i szlachty. Celem konferencji było przedyskutowanie wyników projektu w międzynarodowym i interdyscyplinarnym gronie badaczy¹⁰, a także poszerzenie jego mikrohistorycznej perspektywy przez

⁷ Bartholomäus Schachman (1559–1614) – *Sztuka podróży / The Art of Travel*, red. Tadeusz Majda, Magdalena Mielnik, Gdańsk 2012.

⁸ Projekt zrealizowany w ramach Programu Akademickiego (2017–2020) Pełnomocniczki Rządu Federalnego ds. kultury i mediów.

⁹ Aleksandra Lipińska, Bettina Schröder-Bornkamp, Marcin Grulkowski, Filip Hristov, Giulia Simonini, *GeldKunstNetz. Rechnungsbücher der Stettin-Danziger Kaufmannbankiersfamilie Loitz. Kommentierte Online-Edition und Netzwerkanalyse*, München 2017–2019, <https://doi.org/10.24344/geldkunstnetz> [10.10.2022], zob. również publikację danych z projektu, 10.5282/ubm/data.317 [17.11.2022]. Por. Aleksandra Lipińska, *Fugger Nordens? Die Bankiersfamilie Loitz als Kunstförderer und Vermittler im kulturellen Netzwerk des Nord- und Ostseegebietes* [w:] *Die maritime Stadt – Hafenstädte an der Ostsee vom Mittelalter bis in die Gegenwart*, Hg. Tomasz Torbus, Katarzyna Wojtczak, Warszawa 2017, s. 231–254; Marcin Grulkowski, Bettina Schröder-Bornkamp, *Rechnungsbücher der Stettin-Danziger Kaufmannsfamilie Loitz – ein neues Editionsprojekt* [w:] *Editionswissenschaftliches Kolloquium 2019. Urkundenbücher, Chroniken, Amtsbücher. Alte und neue Editionsmethoden*, Hg. Helmut Flachenecker, Krzysztof Kopiński, Janusz Tandecki, Toruń 2019; Giulia Simonini, Mitarb. Bettina Schröder-Bornkamp, *Archivbestände der Kaufmannbankiersfamilie Loitz. Stand und Perspektiven der Forschung* [w:] *Geld, Prestige, Verantwortung. Bankiers und Banken als Akteure im wirtschaftlichen, politischen und kulturellen Netzwerk im (Nordost-) Europa des 16.–20. Jahrhunderts*, Hg. David Feest, Aleksandra Lipińska, Agnieszka Pufelska, Kiel 2020, s. 331–352.

¹⁰ Program konferencji: Aleksandra Lipińska, *Geld und Kunst. Danziger Bürgertum des 16. Jahrhunderts als Vermittler im Wissens- und Kulturtransfer / Pieniądze i sztuka. Gdańskie*

spojrzenie na ustalenia dotyczące Loitzów w kontekście aktualnych badań nad innymi mieszczańskimi rodzinami gdańskimi i bałtyckimi.

Tom otwiera obszerny artykuł historyka Marcina Grulkowskiego, który przedstawia działalność Loitzów na tle wydarzeń politycznych i gospodarczych w Gdańsku w drugiej połowie XVI wieku. Stanowi on tło dla pozostałych tekstów, których autorami są w większości historyczki i historycy sztuki naświetlający poszczególne aspekty kultury materialnej i działalności kulturalnej mieszczaństwa.

Andrzej Woziński przygląda się działalności fundatorskiej tej grupy w późnym średniowieczu. Skupia się na ich indywidualnych i zespołowych fundacjach ołtarzowych dla kościoła Mariackiego, głównego kościoła parafialnego Głównego Miasta. Analizowane motywy i strategie reprezentacyjne mieszczańskich fundatorów zyskały kontekst przez porównanie ich z analogicznymi działaniami w innych miastach Prus Królewskich i regionu bałtyckiego.

Jednym z tych miast był Szczecin, rodzinne miasto Loitzów, gdzie rozpoczęła się ich kariera. W swoim artykule Rafał Makala umieszcza ich działalność fundacyjną na tle sytuacji mieszczaństwa w tym książęcym mieście rezydencyjnym, a także w kontekście szczególnego statusu bankierów znajdujących się w bliskich stosunkach z dworem.

Kolejne trzy artykuły skupiają się na roli architektury w autoprezentacji mieszczaństwa gdańskiego. Obszerny tekst Tomasza Torbusa poświęcony jest treściom politycznym komunikowanym przez fasady gdańskich kamienic. Autor podejmuje przy tym próbę wypełnienia luki badawczej, gdyż o ile treści polityczne fasad budowli miejskich były w przeszłości kilkakrotnie analizowane, o tyle przegląd politycznych programów mieszczańskich domów prywatnych stanowił do tej pory dezyderat. Podobnie jak Woziński, Torbus w swoim przeglądowym artykule nie ogranicza się do przykładów gdańskich, ale przedstawia swe ustalenia w świetle materiału porównawczego z innych miast pruskich i północnoeuropejskich. Pozwala mu to uznać programy polityczne fasad gdańskich kamienic za wyjątkowe.

Artykuł autorstwa konserwatorki i historyczki sztuki Anny Kriegseisen rozwija wątki podjęte w poprzednim tekście, zwracając uwagę na aspekt fasad gdańskich kamienic rzadko dotąd brany pod uwagę – ich kolorystykę. Opierając się na badaniach konserwatorskich tychże fasad oraz na materiale porównawczym z innych miast, Kriegseisen wykazuje, że wystrój barwny był ważnym składnikiem ich estetycznego oddziaływania, a tym samym wnosił istotny wkład w ich potencjał reprezentacyjny.

Artykuł autorstwa Franciszka Skibińskiego również przygląda się dwóm ważnym szesnastowiecznym kamienicom oraz epitafium powstałym w ramach mecenatu rodziny Connertów i Dietricha Lilie. Cechą wspólną tych dzieł jest to, że posługują się one językiem formalnym, który w latach sześćdziesiątych XV wieku był

mieszczaństwo XVI wieku jako pośrednicy w transferze wiedzy i dóbr kultury, <https://www.geld-kunstnetz.gwi.uni-muenchen.de/index.php/geld-und-kunst/> [10.10.2022].

Wstęp w Gdańsku nowością, co wskazuje na niderlandzkie lub francuskie pochodzenie ich nieznanych twórców. Ponieważ ich zleceniodawcy byli blisko związani rodzinie lub biznesowo z Loitzami, Skibiński przypuszcza, że dzięki swoim daleko idącym kontaktom handlowym, m.in. w Niderlandach i Francji, Loitzowie mogli pełnić rolę pośredników we wdrażaniu nowych tendencji artystycznych w Gdańsku.

Rola sieci rodzinnych i przyjacielskich jako czynnika transferu kulturowego jest również centralnym zagadnieniem w artykule Julii Freisinger. Ta historyczka sztuki analizuje w nim sztambuchy Adama Puscha z Wrocławia i Andreasa Matta z Poznania, w których odnotowane i zwizualizowane są ich wzajemne różnorodne relacje osobiste i obrazowe. Gdańsk jako miejsce ich spotkań, a także przypuszczalne miejsce pochodzenia wielu miniatur sztambuchowych stanowił dla obu tych posiadaczy *albi amicorum* ważny punkt odniesienia. Wśród owych miniatur znajdują się nieznanе dotąd prace Hermana Hana i (przypuszczalnie) Antona Müllera, które w tym artykule zostały po raz pierwszy zanalizowane pod kątem ich ikonografii w kontekście tychże sztambuchów oraz kultury gdańskiej przełomu wieków XVI i XVII.

Artykuł Aleksandry Jaśniewicz-Downes omawiający portrety spokrewnionej z Loitzami rodziny Connertów rozszerza zakres tematyczny tomu o rolę mediów obrazowych w autoprezentacji mieszczaństwa. W przeglądzie tym, uwzględniającym różne gatunki (rzeźba architektoniczna, epitafia, medale), szczególnie nacisk położony został na rolę portretu w upamiętnieniu i kształtowaniu tożsamości rodzinnej.

Ostatnie trzy artykuły prezentują inwentarze jako źródło do badań nad wczesnonowożytnym mieszczaństwem gdańskim. Otwierając tę sekcję tekst historyka Edmunda Kizika, poświęcony gatunkowi inwentarza pośmiertnego, przedstawia jego specyficzną strukturę wynikającą z funkcji prawnej takiego dokumentu. Nawet jeśli gdańskie inwentarze pośmiertne wykazują strukturalne podobieństwo do dokumentów z innych miast europejskich, a ich forma nawiązuje do zasad wczesnonowożytnej rachunkowości handlowej, około tysiąca dokumentów zachowanych w gdańskim Archiwum Państwowym stanowi wyjątkowo bogate źródło dla rekonstrukcji okoliczności życia codziennego i strategii reprezentacyjnych gdańszczyzan.

Bettina Schröder-Bornkampff przedstawia w swoim artykule grupę trzech inwentarzy związanych z rodziną Loitz sporządzonych w Gdańsku i Lüneburgu w latach 1567–1597. Dają one wgląd w kulturę materialną życia codziennego rodziny patrycjuszowskiej i są szczególnie przydatne do rekonstrukcji reprezentacyjnych ambicji Loitzów aspirujących do arystokratycznego stylu życia. Ponadto ich wielka wartość polega na tym, że dokumentują, przynajmniej na piśmie, artefakty, które przez wieki uległy rozproszeniu bądź zniszczeniu.

Tom zamyka artykuł historyczki Aleksandry Girsztowt, która prezentuje książki przedstawicieli rodziny Loitzów zachowane w Bibliotece Elbląskiej i na tej podstawie rekonstruuje zainteresowania czytelnicze Heinricha i Simona Loitzów. Materiał ten pozwala prześledzić, jak w wyniku nobilitacji i wycofania się z handlu

oraz bankowości w XVII wieku zmieniły się zainteresowania i formy reprezentacji Loitzów. Pokazuje on również, jak przez darowiznę na rzecz biblioteki gimnazjum w Elblągu Loitzowie przyczynili się do rozwoju potencjału kulturalnego tego miasta.

Niniejszy tom tematyczny wydobywa na światło dzienne częściowo nieznaną dotąd materiały źródłowe i dzieła. Dzięki postawionym w nim aktualnym pytaniom badawczym (np. o rolę sieci powiązań czy rozszerzenie pojęcia sztuki o szerszą kategorię artefaktów) dostarcza on także wielu nowych ustaleń na temat roli mieszczaństwa jako aktorów w obszarze kultury XVI wieku. Należy więc wyrazić nadzieję, że publikacja ta stanie się impulsem do dalszych badań nad kulturą XVI wieku w Gdańsku.

Na koniec pozostaje podziękować wszystkim, którzy przyczynili się do zorganizowania konferencji i opublikowania jej materiałów. Przede wszystkim podziękowania należą się gospodarzowi konferencji prof. Waldemarowi Ossowskiemu, dyrektorowi Muzeum Gdańska, oraz dr Ewie Szymańskiej, jego zastępczyni, którzy umożliwili przeprowadzenie tego spotkania naukowego w Domu Uphagena. Jego historyczne wnętrza, będące doskonałym przykładem mieszczańskiej kultury mieszkalnej Gdańska, stanowiły doskonałą oprawę dla tego wydarzenia.

Serdeczne podziękowania kieruję również do prof. Edmunda Kizika i dr Marcina Grulkowskiego z Polskiej Akademii Nauk w Gdańsku jako współorganizatorów konferencji i partnerów w projekcie *GeldKunstNetz*, którzy wnieśli znaczący wkład w oba te przedsięwzięcia. Projekt ten nie mógłby zostać pomyślnie zrealizowany bez pozostałych członków zespołu badawczego, historyczki sztuki Bettiny Schröder-Bornkampff i informatyka Filipa Hristova, oraz autorki transkrypcji, historyczki sztuki dr Giulii Simonini. Ponadto zarówno konferencja, jak i projekt zyskały wiele na dyskusjach z prof. Markusem Denzlem i zespołem jego Katedry Historii Społecznej i Gospodarczej Uniwersytetu w Lipsku. Pod kierownictwem prof. Denzla realizowany był w latach 2017–2022 projekt „Zarządzanie rezyliencją w handlu, transporcie i finansach między Łabą i Wisłą”, w ramach którego dom handlowy Loitzów badany był z perspektywy ekonomiczno-historycznej¹¹.

Słowa podziękowania należą się Fundacji Böckler-Mare-Balticum, która hojnie wsparła zarówno konferencję, jak i niniejszą publikację. Na koniec pragnę podziękować prof. dr hab. Małgorzacie Omilanowskiej-Kiljańczyk i dr Annie Sobeckiej, które jako redaktorki czasopisma „Porta Aurea” umożliwiły opublikowanie referatów konferencyjnych w formie numeru tematycznego.

Aleksandra Lipińska

¹¹ *Resilienz-Management in Handel, Transport und Finanzwesen zwischen Elbe und Weichsel*, <https://www.leipzig-resilience-hub.de/projekte/resilienz-management-in-handel-transport-und-finanzwesen-zwischen-elbe-und-weichsel> [10.10.2022].